

Моштак О. В., преподаватель

Каменец-Подольский национальный университет имени Ивана Огиенко,
Каменец-Подольский

АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ КАТЕГОРИИ ОЦЕНКИ

В статье прослежена зависимость концепции “человек — мир” от аксиологической ориентации человека; проанализирована корреляция понятий “ценности”, “нормативность”, “оценка”, их взаимодействие и лингвистическое выражение; а также сделана попытка теоретического лингвистического осмысления проблемы аксиологичности оценочного процесса в обеспечении всех сфер жизнедеятельности индивида и общества.

Ключевые слова: оценка, ценность, норма, пейоративные оценочные предикаты, субъективная оценка, аксиологическая оценка, универсальные и индивидуальные ценности.

Moshtak O. V., lecturer

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko national university, Kamianets-Podilskyi

AXIOLOGICAL ASPECT OF THE CATEGORY OF EVALUATION

In the article the dependence of the concept “a man — the world” from the axiological orientation of a human is revealed; the correlation between the concepts “values”, “standard”, “evaluation”, their interaction and linguistic expression are analyzed; as well as there has been made an attempt of theoretical linguistic understanding of the problem of axiological evaluation process to ensure all the life spheres of the individual and society.

Key words: evaluation, value, standard, pejorative evaluation predicates, subjective evaluation, axiological evaluation, universal and individual values.

УДК 821.10.04

Сапна М. М., доктор соціологічних наук, проф.

Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків

ІСТОРИЧНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ В СТРУКТУРІ ІСТОРИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ЕТНОСУ (НА ПРИКЛАДІ ТВОРІВ Т. Г. ШЕВЧЕНКА)

В роботі розглядаються історичні фразеологізми. Аналізується їх зв'язок з історичною пам'яттю, історичною свідомістю і ментальністю особистості. У дослідженні використовуються історичні фразеологізми творів Т. Шевченка.

Ключові слова: історичні фразеологізми, історична пам'ять, історична свідомість, ментальність, твори Т. Шевченка.

Під етносом (з грецької — громада, плем'я, народ) в етнології (етнографії) розуміють історично сформовану на визначеній території стійку сукупність людей, яка має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури й психіки, а також усвідомленість своєї єдності

© М. М. Сапна, 2014

та відмінності від других подібних утворень. Ознаки етносу системно пов'язані між себе і впливають одне на одне. Так його культурним надбанням є історична пам'ять, яка спирається на уявлення про спільне походження народу, яка, у свою чергу, через традиції, психологічні установки та культурні особливості має своє відображення у ментальності народу.

Разом з історичною пам'яттю в соціальному житті етносу, в його культурі присутня й особлива реальність — історична свідомість, яка існує і функціонує в загальній структурі суспільної свідомості незалежно від окремого індивіда чи окремих явищ і подій. В суттєвий обсяг цього соціального явища входять уявлення, ідеї і теорії, в яких суспільство відображає своє минуле буття, але крім цього також і такі форми свідомості, в яких соціальна спільнота обов'язково фіксує своє ставлення до минулого.

Історична свідомість є продуктом тривалого суспільно-історичного розвитку, наповненого не тільки поступовим нагромадженням нового знання, але й трансформаціями якісного порядку у свідомості етнічної спільноти. Найголовнішими формами історичної свідомості є міфологічна свідомість: релігійні й казкові передання, билинні епоси, історичні притчі й т.п., що відтворюються та оцінюються історичною свідомістю через події, явища, факти, які мали місце в минулому; морально-змістовні (традиції, звичаї, обряди); змістовні (легенди, пісні, мемуари, поеми, історичні романи); наукові форми (описи, дослідження, теорії, наукова література, навчальна література) [1:6-8].

На нашу думку ще однією формою прояву історичної свідомості є певний клас фразеологічних одиниць (ФО) — історичні фразеологізми [2:36-37], які представляють собою «згорнуті» до кількох слів тексти, що відображають не тільки історичні відомості та факти, але й ставлення до них певних соціальних груп та етносів. В широкому числі випадків історичні фразеологізми можуть мати із історичною свідомістю досить глибокий зв'язок через ментальність етносу. Метою роботи є з'ясування структурного зв'язку цих понять та їх обговорення на прикладі опису історичних подій у творах Т.Г. Шевченка

Значимо, що ментальність як спосіб сприйняття світу властива певному етносу або соціальній спільноті, і виражається через настрої, установки індивіда, вона формується залежно від традицій, культури тих соціальних структур, в яких живуть люди. « У менталітеті , як вважає соціолог Н. Победа, — з'єднані разом спосіб мислення і спосіб дії, колективна та індивідуальна свідомість, логічні, раціональні структури та несвідоме, інтуїтивне сприйняття світу і суспільства через звички, стереотипи». Основними структурними складовими ментальності, що представляють інтерес в соціологічному вимірі, вона бачить систему цінностей (базових і інструментальних), особисті властивості і якості, що характеризують спосіб мислення і спосіб дії в їх цілісності, а також систему стереотипів [3:44].

Соціальні стереотипи являють собою основний розумовий матеріал, що формує суспільну свідомість, вони мають об'єктивну природу і відображають невід'ємну здатність психіки людей узагальнювати. Психологічну основу стереотипу становить установка, що формується в процесі попередньої практики людей, їх діяльності і яка залежна від накопиченого ними досвіду. Практично, це готовність сприймати явище чи предмет певним чином, в певному світлі, залежно від попереднього досвіду сприйняття. Створюються стереотипи в процесі стереотипування — узагальнення, спрощення, схематизації оточуючої дійсності, що забезпечується здатністю головного мозку людини виробляти узагальнені уявлення про явища, факти і т.п. Ці уявлення (образи) формуються на підставі

попередніх знань людини, а також одержуваної ним інформації. Безумовно, що розумові установки та стереотипи (а ними можуть виступати певні оцінки, судження, які набувають форми понять) повинні абстрагуватися від зайвих деталей — вони фіксують у свідомості, а потім і передають сутність подій, явищ одним словом, фразою, коротким реченням. Фіксація і передача відбуваються у вигляді стійких виразів, зрозумілих і доступних як для всіх, так і для спеціально виділеної частини громадськості. Ці стійкі вирази представляючи собою мовби «згорнутий» текст (наприклад, «не вбий», «шануй батька свого»), «слід покладатися на свої сили» і т.п.), охоплюють практично всі сторони буття людини і накопичуються нею у процесі соціалізації.

Відомо, що мова (її структура, словотворчі можливості, фонетичні особливості тощо) так чи інакше пов'язана з ментальністю народу-носія мови. Ця ментальність проявляється в мові як в його називаючому, так і — більшою мірою — в оцінюючому компонентах, який відтворюється в стійких словосполученнях і в фразеологізмах. При цьому фразеологізми — стійкі вирази, як правило, образного характеру, що поєднують в собі аналітичність форми з семантичною цілісністю і синтаксичною неподільністю, узагальнено-цілісне значення яких не зводиться до суми значень слів, що його складають [4:12 5:5], і які найбільш яскраво відображають ментальність її носія.

Як зазначалося у [2:36-37], є можливим виділення культурно маркованої групи фразеологізмів, що спираються на історичну свідомість особистості як продукт порівняно незалежної системи знань людської спільноти про її минуле. Історичні знання, що усвідомлюються особистістю, стаючи її установкою щодо історичного минулого, стереотипізовані «кодуються» у ментальності у вигляді системи послідовно представлених стійких сполучень слів, які в стислому вигляді описують ту чи іншу історичну подію. Такими фразеологізмами, що мають денотатом-1 предметну ситуацію, пов'язану з історичним минулим і позначену певним словосполученням — ФО, можуть бути, наприклад, *«татаро-монгольське іго»*, *«Мамаєве побоїще»*, *«смутий час»*, *«Юр'їв день»*, *«вікно в Європу»*, *«потомкінські села»* і т.п., які з часом набули більш широку конотацію — денотат-2.

При цьому одна й та ж історична подія може бути позначена різними стійкими поєднаннями слів залежно від сприйняття події різними етносами, соціальними спільнотами або соціальними групами, в залежності від їх ментальних установок. Так, наприклад, ФО «жовтневий переворот», що виникла у 1917 р., через деякий час було замінена в СРСР на *«Велика Жовтнева соціалістична революція»*; і лише в останні десятиліття, з розпадом СРСР словосполучення «жовтневий переворот» повернулося у розмовну практику. Або, наприклад, така історична подія як будівництво на початку XVIII ст. міста Санкт-Петербургу на березі Балтійського моря, визначалася росіянами край позитивно, як створення за крилатим висловом О.С. Пушкіна, *«вікна в Європу»* — каналу більш глибокого ознайомлення Росії з європейською культурою, з новими знаннями, одержання товарів та технологій. Однак, з іншого боку, відомо, що це будівництво було неймовірним тягарем для будівників міста і, в першу чергу, для українців, яких тисячами працювали на земельних роботах у Санкт-Петербурзі та його околицях. З позицій української історичної свідомості цю подію Т. Шевченко відобразив у поемі «Сон (комедія)» таким чином:

*О царю поганий,
Царю проклятий, лукавий.
Аспиде неситий!*

*Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями;
Поставив столицю на їх трупах.*

З цими роботами пов'язане й походження фразеологізму *каналаські роботи*, що вживалася українцями як ознака дуже тяжкої — непосильної для людини, повинності (“Написати півсторінки для мене вже **каналаська праця**” — О. Довженко. Щоденник). Від 20 000 до 30 000 козаків у Петрові часи щороку працювали біля Ладозького озера на будівництві великих каналів. На цій важкій роботі у незвичному суворому північному кліматі багато козаків гинуло від нужди, голоду й холоду, і додому поверталосся часом не більш ніж 40%.

Це вказує на те, що історичні фразеологізми, будучи «згорнутим» текстом, системно фіксують і оціночне ставлення до події минулого, як особистостей, що їх вживають, так і етносів або соціальних спільнот.

В зв'язку з цим ми хотіли б звернути увагу дослідників на однотипні стійкі поєднання *«копати лінію», «лінію висипати»*, що зустрічаються у творах Т. Шевченка, та які відносяться до «темних місць» текстів Т. Шевченка. Так, у повісті «Близнаць» її герої, сільські інтелігенти, обговорюють «Історію русів»: «...сідайте ближче, я вам прочитаю, як ходили козаки наші на Ладозький канал да на Орель. Лінію висипати...». На засланні в Орській фортеці поет записує в «захалавньому зошитку»¹:

*Розказали кобзарі нам...
...Як дзвонили у Глухові
з гармати ревнули,
...Як плакала за дітками
Старенька мати.
Як діточки на Орелі
Лінію копали.
(«Іржавець»).*

У цих віршах чути відгомін теми, настрою і навіть окремих фраз української народної пісні, записаної вперше Н.А. Максимовичем в 1827 р.:

*У Глухові у городі
У всі дзвони дзвонять
Да вже нашіх козаченків
На лінію гонять.
У Глухові у городі
Стрельнули з гармати;
Не по однім козаченьку
Заплакала мати...*

Чуте також й відлуння слів ще одної з відомих у народі пісень:

*Посіяли, поорали, та нікому жати,
Пішли наші козаченьки лінію копати.*

¹ У засланні Т. Шевченку було заборонено малювати і писати. Свої вірші він записував в узенькому зашиті – «захалавньому зошитку», який ховав за халаву сапога.

Співзвучні цим пісням й рядки з поеми Т. Шевченка «Сон (комедія)»:

*Із города із Глухова
Полки вступали
З заступами на линию...*

У цих та подібних текстах про «лінію» йдеться про будівництво Української лінії у 1731-1742 роках на південних околицях Російської імперії. Ця велика фортифікаційна споруда протяжністю 285 км. була призначена для оборони від набегів кримських татар. Лінія складалася з 20 земляних фортець, що були об'єднані глибоким ровом і валом. Вона перегороджувала степ від Дніпра по р. Орелі та її притоки Берестовий до р. Береки і злиття її з Сіверським Дінцем. На спорудження Української лінії в 1731 р. було направлено 20 тис. козаків і 10 тис. українських селян, а в подальшому на будівництві працювало близько 10-20 тис. козаків і селян щорічно. Важкою і ненависною для українців була робота на Лінії. Вони страждали від нестачі води, палива, їжі і приміщень, через поганий клімат і спеку, а головне — від виснажливих земляних робіт. Нерозпорядливість, злочинна халатність і жорстокість царських чиновників, які керували будівництвом та ремонтом Лінії, робили нестерпимими умови роботи на Лінії. Хвороби і смертність працівників були надзвичайно високими. Історична свідомість народу відобразила спогади про цю подію у пісні:

*Їхав козак на лінію
Та й вельми надувся.
Іде козак із лінії –
Як лезо зогнувся.*

Т. Шевченко, хоча це і не зазначено на карті його мандрів в енциклопедичному «Шевченківському словнику», бував на річці Орелі [6:206], з боєм згадував роки спорудження Української лінії — роки важкої праці і лиха українського народу. У його містерії «Великий лях» ворона, що уособлює зло в історичній долі України, так хвалиться своїми «подвигами»:

*Просто козаками
Фінляндію засіяла;
Насипала бурта
На Орелі..*

За різними оцінками в цьому будівництві брало участь більше ста тисяч чоловік, і словосполучення «лінію копати (висипати)» було широко відомим у той час і носило цілком стійкий характер. Об'єднані ним два денотата «лінія» і «копати» придбали невластиву їм конотацію, що втілює прийняту в певному соціальному співтоваристві оцінку історичної події. У даному випадку ми спостерігаємо найбільш продуктивний спосіб фраземних деривації — синтаксисо-фразеологічний, тобто, створення фразем на основі вільних словосполучень [7:12]. Тобто, фразеологізм «лінію копати (висипати)» виник при втраті прямого зв'язку вільного словосполучення і його значення; нове значення словосполучення набуває при його метафоризації. Коннотативна інформація, укладена у фразеологізмі, спирається на метафору — перенесення ознак одного предмета або дії на інший за подібністю. Цим проводиться приховане зіставлення нового значення — тяжкої

і згубної праці при будівництві укріпленої лінії, з офіційним ставленням до зведення цього оборонної споруди.

Таким є лінгвістичний механізм створення фразеологізму «*лінію копати (висипати)*». Соціально-психологічна процедура його виникнення спирається на те, що спільна історична доля та особливий психичний склад (менталітет) є одними з важливіших ознак будь-якого етносу. Так, наприклад, розповіді кобзарей, їх пісні і думи, сімейне читання «Історії русів», про що згадує Т. Шевченко у наведених вище уривках, були не тільки інструментом трансляції історичних знань, вони також формували історичну свідомість своїх слухачів та читачів на ґрунті особистісного усвідомлення ними знань про минуле їх народу. В подальшому створена таким чином етнічна історична свідомість закріплюється особою у вигляді психологічних установок та їх похідних — стереотипів, у її ментальності. Разом з цим вказані установки та стереотипи можуть бути закріплені у ментальності і у вигляді ФО.

В цій процедурі суб'єкти дії — кобзарі, оповідачі, письменники та поети, наводять своїй аудиторії історичні відомості керуючися своїми ментальними уявленнями. У широкому числі випадків вони при цьому використовують історичні ФО, як «згорнуті» тексти про минуле народу. Зазначимо, що в творах Т. Шевченка, який мав глибокі історичні знання про минуле України, досить часто зустрічаються фразеологізми, які певним чином коннотують різні події її минулого. Такі фразеологізми, як, наприклад: «*Петрові собаки*», «*Богдан недомудр*», «*Батурич славний*», «*преславне місто Чигирин*», «*слава козацька*», «*як Січ руйнували*», «*Зажурилась Україна*», «*степ козацький*», «*дядьки отечества чужогого*», «*дождатися Вашингтона*», «*праведні гетьмани*», «*Гонта-мученик*», «*фельдфебель — цар*» та інші. Ці фразеологізми, а разом з ними і згадуваний нами фразеологізм «*лінію копати (висипати)*», описуючи в стислому вигляді історичну подію або ситуацію, фіксують і ставлення автора до події, його оцінку. Так автор звертається в першу чергу до тих, хто зазначену оцінку позділяє, тобто саме до «свого» читача-однодумця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Пержун В.В. Історична свідомість студентської молоді в сучасній Україні: соціально-технологічний погляд: автореферат дис. ... канд. соціол. наук / В.В. Пержун. Харків, 2011. -21 с.
2. Саппа М.М. Історичні фрази як елементи структури ментальності / Микола Саппа // Мова і культура. – К.: Вид. Дім Д.Бураго, 2010. – Т. IX (145), — В.13. — С.35-40.
3. Победа Н.А. Возрождение духовности как предмет социологического анализа / Н.А. Победа // Зб. наук. праць “Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства”. — Х.: Вид. центр Харківського національного ун-ту, 1999. — С.43-49.
4. Алефиренко Н.Ф., Золотых Л.Г. Проблемы фразеологического значения и смысла (в аспекте межуровневого взаимодействия) / Н.Ф. Алефиренко, Л.Г. Золотых. Астрахань: Изд-во Астраханского пед. ун-та, 2000. — 220 с.
5. Алефиренко Н.Ф., Золотых Л.Г. Фразеологический словарь / Н.Ф. Алефиренко, Л.Г. Золотых. М.: ЭЛПИС, — 2008. – 472 с.

6. Саппа М.М. Давним-давно на берегах Орелі / М. Саппа // Вітчизна. – 1985. — №2. – С.206-207.
7. Коваль В.И. Образование фразеологических единиц и фразеомообразовательный анализ: автореферат дис. ... канд. филол. наук / В.И. Коваль. Минск, 1982. — 19 с.

Саппа М. М., доктор социологич. наук, проф.
Харьковский национальный университет внутренних дел, Харьков

ИСТОРИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В СТРУКТУРЕ ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ЭТНОСА (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Т. Г. ШЕВЧЕНКО)

В работе рассматриваются исторические фразеологизмы. Анализируется их связь с исторической памятью, историческим сознанием и ментальностью личности. В исследовании используются исторические фразеологизмы произведений Т. Шевченко.

Ключевые слова: *Исторические фразеологизмы, историческая память, историческое сознание, ментальность, произведения Т. Шевченко.*

Sappa M. M., doctor of Social studies, prof.
Kharkiv national university of home affairs, Kharkiv

HISTORICAL IDIOMS IN THE STRUCTURE OF ETHNIC HISTORICAL CONSCIOUSNESS

The paper considers the historical idioms, their links to historical memory, historical consciousness and the mentality of the individual. The study is based on the historical idioms from the works by Taras Shevchenko.

Keywords: *historical idioms, historical memory, historical consciousness, mentality, creative activity by Shevchenko.*